ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Лілія СЛОБОДЯН
аспірантка ННДІУВІ

Анотація. *У статті висвітлено генезу історичних досліджень та збагачення історіографічної бази українознавства з історії голодомору-геноциду 1932–1933 років. Історіографічний процес дослідження голодомору 1932–1933 років розділено на два потоки: зарубіжний, у тому числі діаспорний, і вітчизняний (радянський та пострадянський). Розкрито роль західних дослідників у висвітленні питання голодомору в Україні. Розглянуто процес становлення історичних досліджень в СРСР та згодом в Україні. З'ясовано недостатньо висвітлені аспекти цієї проблеми з погляду українознавства.*

Ключові слова: *голодомор, геноцид, українознавство, історіографія, історіографічний процес, українознавчий вимір.*

Новітнє українознавство розглядає голодомор 1932–1933 років як безпрецедентний жахливий злочин сталінської тоталітарної системи, спрямований проти українського народу, який за своїми масштабами набув характеру національної катастрофи, наслідки якої відчутні й досі. Хоч цій трагедії присвячено багато наукових праць, все ж залишається чимало «білих», а точніше, «чорних» плям і розбіжностей в її оцінках, недостатньо осмислені її історичні уроки, особливо з погляду українознавства як цілісної системи інтегративних знань. Незважаючи на те, що Верховна Рада України в 2006 р. законодавчо визнала Голодомор 1932–1933 років актом геноциду українського народу, встановлено День національної пам'яті загиблих від голоду, чимало політиків, громадських діячів та дослідників не визнають голодомор геноцидом, ігнорують масштаби штучної голодної смерті мільйонів співвітчизників, суцільне руйнування соціальних, економічних, психологічних, духовних, ментальних, культурних основ українського народу, зміну його етнічної самобутності. Очевидно, було б правильним підтримати законопроект щодо внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, як це пропонував у 2007 р. В.Ющенко, про кримінальну відповідальність осіб, які заперечують геноцид [*1*].

Актуальність пропонованої статті зумовлена необхідністю підбити певні підсумки у дослідженні голодомору, виявити не тільки здобутки, але й наявні прогалини, особливо в контексті українознавчого підходу до нього як суспільної, демографічної, моральної, психологічної катастрофи. З плином часу відходять у небуття очевидці трагічних подій, але не згасає народна пам'ять про найжахливіший злочин людиноненависницького режиму. Вивчення трагічних сторінок минулого необхідне заради майбутнього, адже безпам'ятство породжує бездуховність, спотворює історію, нищить традиції, соціокультурну самобутність народу.

Мета статті полягає у комплексному та системному розгляді новітнього історіографічного процесу дослідження голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу, аналізі надбань сучасного українознавства, у виявленні недостатньо з'ясованих аспектів проблеми.

Дослідженням історіографії голодомору 1932–1933 років займалися А. Серпутько [*2*], К. Назарова [*3*], також це питання розкрито у праці «Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР» [*4*] за науковою редакцією В. Кондрашина. Цими авторами було зібрано та проаналізовано велику кількість літератури, присвячену різним аспектам зазначеної проблеми.

В історіографічному процесі дослідження голодомору 1932–1933 років простежуються два потоки: зарубіжний, у тому числі діаспорний, і вітчизняний (радянський та пострадянський).

Домінуючу роль в історіографії голодомору 1932–1933 років тривалий час, починаючи з перших повідомлень у західній пресі 1932 р. про трагедію в Україні, відігравав її зарубіжний потік, який представлений працями іноземних авторів та вченими української діаспори. Зазначимо, що перші повідомлення про голод, його масштаби і характер були суперечливими. Одні розповідали про страшний нечуваний голод на багатих і родючих українських землях, інші – про те, що ніякого голоду немає. Зокрема, В.Дюранті був одним із перших журналістів на Заході, хто заперечував голодомор, подаючи репортажі з вихваляннням політики Сталіна і запереченням голоду в Україні. Навіть відомі англійські письменники того часу Б. Шоу та Г. Уельс, відвідавши Радянський Союз у 1934 р., не побачили голоду. Тепер уже відомо, що сталінський режим ініційовував поїздки в СРСР відомих на Заході політичних та культурних діячів, дезінформував їх і переконував, що голодомор – «видумка імперіалістів». Їм дозоляли відвідувати тільки окремі місця, показували «щасливих людей і повні магазини продуктів». Так, колишній прем'єр-міністр Франції Е.Еріо, відвідавши на запрошення Сталіна Україну у серпні–вересні 1933 р., порівняв її з «садом, який розквітнув». А все тому, що за день до його візиту всіх голодуючих, жебраків, безхатченків було прибрано з вулиць. Вітрини місцевих магазинів заповнили продуктами, хоча купувати їх дозволили лише «надійним» особам [*5*].

Однак багато журналістів відвідували Україну, таємно збирали інформацію про голод, таким чином інформуючи про це світову громадськість. Серед них Г.Джонс, який прибув до СРСР і два тижні перебував на Харківщині, а повернувшись у Велику Британію, описав голодомор в Україні. О.Ярещенко наводить слова консула Італії в Харкові С.Граденіго, який у травні 1933 р. писав: «… В майбутньому, і либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже і про українську проблему, бо Україна стане de facto територією з переважно російським населенням» [*6*].

У серпні 1933 р. кардинал Т. Ініцер з Відня закликав громадськість про допомогу, стверджуючи, що голод в Україні забирав життя «… мільйонів» та примушував тих, хто вижив, до дітовбивства

та канібалізму. Газета *The New York Times* надрукувала заклик Т.Ініцера, а поряд офіційне радянське спростування.

Отже, Європа знала про голод у Радянському Союзі, але воліла не втручатися у внутрішні справи країни, бо була зацікавлена у співпраці з Країною Рад, насамперед це стосувалося торговельної та економічної сфер. І тільки завдяки таким журналістським розвідкам стало можливим подальше дослідження подій голоду на території Радянського Союзу.

Спираючись на пресові повідомлення, представники української діаспори намагалися об'єктивно дослідити ситуацію в Україні, довести, що голодомор 1932–1933 років був штучним і зумисно організованим. О. Воропай, В. Гришко, Д. Соловей, М. Марунчак, В. Вербицький та ін. [*7*] оцінювали його як інструмент національної політики більшовиків і геноцид української нації. Вони показували, що завданням голоду було намагання всебічно послабити українську націю, що стосувалося усіх сфер її життя.

1965 р. вийшла друком монографія К.Кононенка [*8*], у якій автор виокремив проблему політики творення голодомору в Україні, вважаючи його свідомою і цілеспрямованою акцією, спрямованою проти українського народу.

Згодом з'явилися аналітично-наукові праці І.Майстренка [*9*], І.Кошелівця [*10*], В.Плюща [*11*], присвячені історії СРСР, відомим українським діячам та, зокрема, висвітленню питань голоду, його причин та наслідків. Так, В. Плющ пропонує розглядати голод як акт геноциду українського народу [*12*]. І. Майстренко, досліджуючи причини голоду, пов'язував його виникнення з постаттю Постишева, який беззаперечно виконував розпорядження Сталіна.

Плідним у дослідженні голодомору виявився 1983 рік, коли світова громадськість відзначала 50-річчя трагедії українського народу. Розпочала роботу Конгресова Комісія США, яку очолив Джеймс Мейс. Він один із найвизначніших закордонних дослідників голодомору в Україні 1932–1933 років [*13*], який першим порушив питання про Великий Голод в Україні та виніс на розгляд Конгресу США питання про визнання його Геноцидом. Вчений визначив передумови, перебіг та катастрофічні наслідки голодомору для майбутніх поколінь. Його публікації про голодомор – це «масштабний захід з метою розкриття цілісності, повноти історичної правди, це тривале відстоювання істини про штучність та антиукраїнську спрямованість одного з найбільших геноцидів у історії XX століття, це неспростовне документальне підтвердження, це пам'ять тих людей, що залишились живими і прагнуть донести правду про Голодомор сучасній Україні та світу» [*14*].

У зарубіжній історіографії також одним із вагомих досліджень голодомору є книга Р. Конквеста [*15*], яка побачила світ 1987 р., в Україні її було перекладено і видано 1993 р. Дослідження всебічно розкриває правду про геноцид українського народу, насамперед його штучність та спланованість радянським тоталітарним режимом. Дослідник висвітлив таке важливе питання, як релігійність українського народу та намагання більшовицької влади викорінити це почуття у населення. У праці значну увагу приділено дітям, які намагалися вижити під час тотального голоду, і показано наслідки такого життя. Р.Конквест розкрив масштаби трагедії й показав її зв'язок із національною політикою партії. Дослідник оцінював колективізацію і голод 1932–1933 років як війну проти трудового селянства, що згодом переросла у війну проти всього українського народу.

Таким чином, проблема голодомору в Україні плідно вивчається дослідниками Заходу протягом майже вісімдесяти років. Кількість померлих від голоду 1932–1933 років в Україні західні дослідники оцінюють у межах від 7 до 15 млн.

Російські дослідники І.Зеленін, М.Івницький, В.Кондрашин, Є.Осколков [*16*] факт голоду не відкидають, але голодомор як спеціально організований захід проти українців не визнають і, тим більше, заперечують його геноцидний характер. Значну роль у дослідженні цього питання російськими науковцями відіграє і сучасне ставлення до України.

Фактично Росія є правонаступницею СРСР і тому мала б нести відповідальність за скоєне комуністичною владою. Тому нині актуальною є необхідність позбутися політичної заангажованості у дослідженні проблеми голодомору.

Другий потік – вітчизняний (радянський та пострадянський) – має певні періоди нагромадження історичних знань, відмінних між собою методологічною та ідеологічною спрямованістю, рівнем науковості та об'єктивності. Радянська історіографія голодомору надто обмежена та заангажована, адже сам його факт тривалий час замовчувався та заперечувався. Праці радянських дослідників віддзеркалювали «політику та ідеологію комуністичної влади: «голоду не було і бути не може в умовах всеперемагаючого соціалізму» [*17*]. Прихильники такого підходу й нині заявляють, ніби немає жодного документа про пряме розпорядження Сталіна винищити непокірних українських селян голодом. Десятиріччями керівники тоталітарного режиму намагалися приховати свої злочини, всіляко замовчуючи факт масового нищення людей голодною смертю.

У працях В.Бондаренко, С.Іоффе, І.Михайловського, М.Цапко та ін. [*18*] з історії колективізації початок 30-х років визначався як період «всесвітньо-історичних перемог і видатних досягнень соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства» [*19*]. Метою цих праць було возвеличення політики комуністичної партії. Деякі зміни в історіографічному процесі намітились під впливом хрущовської «відлиги», однак накладене табу на тему голодомору не було скасоване, дозволялось писати лише про окремі перегини в політиці колективізації й тимчасові продовольчі труднощі. І все ж почали з'являтися публікації з натяком на голод[1] 1932–1933 років, але про голодомор[2] відкрито не писали, лише зауважувалося, що мав місце деякий спад сільськогосподарського виробництва, причиною якого стали «перегини» у здійсненні суцільної колективізації, неврожай попереднього року, шкідницька діяльність «класових ворогів».

Орієнтиром для радянських істориків були праці одного з партійних функціонерів

[1] Слово «голод» за 62 статтею Кримінального кодексу УРСР було заборонено вживати. Будь-які розмови про це могли привести до кримінальної відповідальності, бо кваліфікувалися як антирадянська пропаганда. Таким чином, пишучи про колективізацію, п'ятирічки чи стан сільського господарства, дослідники змушені були використовувати такі словосполучення, як: «продовольчі труднощі», «недорід», «ускладнення з харчуванням у деяких районах» тощо.

[2] Слово «голодомор» вперше вжито 18 лютого 1988 р. у доповіді О.Мусієнка.

С.Трапезнікова [*20*], в яких колективізація визначалася як найглибша революція, що завершилася видатною перемогою трудящих і значним піднесенням їхнього добробуту [*21*], і лише мимохіть згадувалися деякі труднощі під час її проведення та окремі негативні наслідки.

З 2-ої половини 1980-х років під впливом реформ М.Горбачова намітилися деякі нові тенденції у розвитку історичних досліджень, які частково торкнулися замовчуваних тем, у тому числі й голоду 1932–1933 років. Його офіційне визнання в Україні відбулося лише в грудні 1987 р., зафіксоване у доповіді В.Щербицького з нагоди 70-річчя утворення УРСР [*22*].

Перша стаття з цієї проблеми з'явилася в березні 1988 р. в «Українському історичному журналі» [*23*], автором якої був доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії з наукової роботи С.Кульчицький. Він дав характеристику соціально-економічної політики років першої п'ятирічки, складовою частиною якої стала суцільна колективізація, розкуркулення і голодомор. Учений характеризував надзвичайну хлібозаготівельну комісію, яка діяла в Україні під керівництвом Молотова, як злочинницьку і вважав, що вона призвела до трагедії – масового голодомору. У подальшому саме С.Кульчицький став провідним фахівцем з цієї проблеми. Протягом 1991–2010 років він опублікував десятки праць, у яких дослідив передумови і причини голоду, його динаміку та жахливі наслідки [*23, 29, 31, 32*].

Значний вплив на подальше дослідження голодомору мали поширювані нелегально Висновки Міжнародної Комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 років, утвореної у лютому 1988 р. при Конгресі США, за якими безпосередньою причиною масового голоду в Україні визнавалися надмірні хлібозаготівлі, а його передумовою – примусова колективізація, розкуркулювання і намагання придушити «український націоналізм». Керівництво СРСР визнавалось відповідальним за злочин голодомору, а сам голод за нормами міжнародного права дістав визначення геноциду. У травні 1989 р. професор Дж.Сандберг у Брюсселі організував перші слухання Міжнародної Комісії про голод в Україні з позицій міжнародного права [*24*].

Політичне керівництво республіки було змушене дати дозвіл радянським науковцям та архівістам опублікувати в 1990 р. профільтровані збірники «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» та «Колективізація і голод на Україні (1929–1933): Збірник документів і матеріалів» [*25*], які все ж проливали світло на штучну природу голоду. Паралельно розпочалася публікація перших розвідок [*26*], присвячених процесу розселянювання країни і поширення голоду, у яких були зроблені спроби виявити його причини, дати оцінку цьому безпрецедентному явищу в історії українського народу, вказати на винуватців трагедії, її жахливі наслідки.

Ряд дослідників, зокрема В.Данилова, С.Кульчицький, Є. Осокіна, А. Перковський, С. Пирожков, В. Цаплін, зосередилися на аналізі демографічних втрат населення від голоду 1932–1933 років. Проте спільної думки про кількість загиблих науковці не дійшли й досі. Дані коливаються від 3,5 до 15 млн. жертв по Україні, що пояснюється як складністю проблеми, так і недостатністю джерел. До того ж в основу підрахунків науковці кладуть різні методики.

Принципово новий період в історіографії голодомору – пострадянський – розпочався з 1991 р. Перед науковцями відкрилися нові матеріали, стали доступними архівні документи тощо. Головна особливість цього періоду, на думку Я.Калакури, полягає в тому, що: «по-перше, центр досліджень голодомору переноситься безпосередньо в Україну; по-друге, створюється солідна документальна база і формується кадровий потенціал науковців нової, пострадянської, генерації для розгортання досліджень не тільки в центрі, але й у регіонах; по-третє, голодомор постає як українознавча проблема» [*27*].

Цей період в історіографії проблеми голодомору відкриває видання «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал» [*28*], створене за ініціативи відомого українського письменника В.Маняка та його дружини – журналістки Л.Коваленко-Маняк – й опубліковане за рішенням Спілки письменників України. Воно шокувало зібраними розповідями очевидців голодомору, багатьох із них авторам вдалося ще застати живими та залучили до збірника їхні безцінні свідчення. Народну пам'ять автори-упорядники вважають найдостовірнішим історичним джерелом. Книга містить 1000 свідчень про голод-геноцид, достовірність яких дійсно скріплена спільним горем українського народу. Вони доповнені архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України Є.Шаталіною і В.Марочком.

Вагоме місце в українській історіографії голодомору 1990-х років посіли праці С. Кульчицького, В.Даниленка, Г.Касьянова, В.Марочка, Є.Шаталіної, Р.Пирога, А.Бенька, А.Мироненка та ін. [*29*]. Вони містять принципову оцінку цього явища і трактують його як сплановану політику сталінського керівництва щодо українського народу, а також викривають репресивний характер дій ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У проти українського населення.

На регіональному рівні тему голодомору вивчали місцеві науковці Т.Поліщук, О.Веселова Г.Баташан, Р.Беженуца, М.Біличенко, Ю.Авраменко, В.Гнатюк В.Іваненко, О.Удод та ін. [*30*]. Автори використовують матеріали обласних архівів, свідчення місцевого населення, спогади тих, хто вижив у часи репресій та голоду 1932–1933 років.

З 2-ої половини 1990-х років українська історіографія голодомору набула якісно нового, більш аналітичного характеру, збагатилася низкою праць як уже відомих, так і нових авторів [*31*], у яких голодомор пов'язується з національною політикою ВКП(б) на українських землях.

Головною особливістю досліджень останнього десятиріччя є утвердження в історичній свідомості суспільства аргументованого висновку про те, що голодомор, починаючи з 1933 р., набув характеру геноциду [*32*]. Так, Ю.Костенко зазначає: «Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідає поняттю геноциду, передбаченому «Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 року. Згідно із статтею 2 Конвенції геноцидом визнаються дії, які вчиняються «з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку», зокрема, через «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове її фізичне

знищення» [*33*]. Як зазначає В.Верстюк, «вилучення всіх їстівних запасів, введення режиму «чорних дошок», заборона поширення інформації про голод, введення паспортного режиму разом із забороною на виїзд за межі України – це прямі докази штучного характеру Голодомору та ознаки геноциду» [*34*].

До важливих українознавчих праць з цієї проблематики належать дослідження В.Борисенко «Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках» та О.Стасюк «Геноцид українців: деформація народної культури» [*35*], які підтверджують, що голодомор був чітко спланованою акцією, спрямованою саме проти українського селянства як свідомої високоморальної основи української нації. У книзі В.Борисенко на основі матеріалів усної історії розкривається глибина трагедії українського народу під час голодомору. Зокрема, «згадує: Верхівський Володимир Семенович, 1917 р.н., с. Наказне:

А в голодовку на базарчику дорогизна була. І от одна жінка продавала м'ясо, холодець, міліція обнаружила, що це із дитини і забрали цю жінку, а сільська рада була тут у центрі, голова був Чаюн з с. Пугачівки. Такий чоловік, комуніст, і він її кинув у підвал. Міліція привела, і він її кинув туди і забув за неї, а вона на другий день кончилася…» [*35,* 94]. І таких свідчень у книзі багато. Усі вони неспростовно доводять, що акція геноциду українських селян була чітко спланованою більшовицькою владою Кремля.

О.Стасюк прослідковує, як змінилися моральність та духовний світ українців внаслідок постійних репресій та голодомору у 1932–1933 роках. У праці доведено, що внаслідок правління більшовицького режиму українському народові було завдано непоправної шкоди у релігійній сфері, збереженні ним сімейних традицій та звичаїв, у каліцтві свідомості дітей та перекрученні реальності, заміні добра на зло.

Отже, можна констатувати, що у вивченні голодомору 1932–1933 років нагромаджено значну кількість наукової літератури, яка відображає різні аспекти вивчення проблеми.

Позитивно оцінюючи пророблену роботу, слід звернути увагу й на низку малодосліджених проблем у вивченні голодомору, особливо з погляду українознавства. Приєднуємось до думки Я.Калакури [*36*] про те, що сучасне українознавство впритул наблизилося до встановлення реальних масштабів втрат України від геноциду, та, на жаль, нині існує ще чимало розбіжностей у підрахунках. Необхідно й надалі збирати свідчення очевидців, людей, яким все ж вдалося вижити, щоб відновити справедливість, розказати правду, а не спотворену лжеісториками історію, і передати нащадкам мудрість, щоб із цього уроку зробити правильні висновки і не допустити повторення таких помилок у майбутньому.

Наслідки голодомору 1932–1933 років вимірюються не лише демографічними втратами (а це насамперед втрата селянства), відбулося порушення природного генетичного фонду українців, адже опустілі території заселяли представники інших народностей, передусім росіяни. Глибокі зміни відбулися у світосприйнятті, духовній та морально-психологічній сфері нації [*37*]. Як зазначає А.Кудряченко, «… протягом 1932–1933 років Українському народові було зламано моральний хребет – «на десятиріччя, а може, й назавжди» [*38*]. Таким чином, роки голодомору 1932–1933 стали однією із найбільш трагічних сторінок історії становлення та розвитку української нації.

Ще одним малодослідженим питанням залишається проблема визначення замовників та безпосередніх виконавців голодового терору, адже «встановлення історичного факту особистої відповідальності високопосадовців за свідоме творення голоду означає не лише з'ясування злочинної діяльності, але й службової бездіяльності, особливо урядовців, рівнозначної злочину» [*39*].

Важливим також є систематизувати зібрані матеріали про голодомор, бо тільки системний підхід, що є пріоритетним для українознавства, дасть можливість поєднати в єдине ціле і повністю відтворити події голодомору, щоб, у свою чергу, відновити справедливість і виробити єдино правильний погляд на події того часу.

Таким чином, історіографічний процес дослідження голодомору-геноциду в Україні – суперечливий та непослідовний. Він представлений двома основними потоками: зарубіжним та вітчизняним. Вагомий внесок у дослідження голодомору в Україні належить саме зарубіжним науковцям, у тому числі з української діаспори.

У рамках вітчизняного виокремлюються два періоди: радянський та пострадянський. До 2-ої половини 1980-х років в офіційній історіографії в СРСР не тільки не згадувалося про голод, але й все робилося для того, щоб приховати або заперечити чорну сторінку історії України, незважаючи на те, що ще з 1932 р. про голод в Україні знали і писали на Заході, а Конгрес США у 1988 р. офіційно визнав голодомор геноцидом українського народу. До такого висновку прийшла й Міжнародна комісія юристів. Лише після здобуття Україною незалежності почався новий етап в історіографії голодомору. Пострадянські історики і нова генерація дослідників отримали можливість об'єктивно висвітлювати події голодомору 1932–1933 років.

Українські історики, науковці, юристи спромоглися донести до свідомості народу світову оцінку голодомору, що випливає із прийнятої 3 липня 2008 р. резолюції Парламентської Асамблеї (ПА) ОБСЄ щодо визнання голодомору в Україні.

Тому на сучасному етапі потрібно створити енциклопедичну українознавчу працю, яка б відтворювала цілісну картину трагедії, інтегрувавши в собі результати багаторічної праці істориків, філософів, правознавців, юристів, демографів, культурологів. Адже встановлення справедливості, розкриття історичної правди, засудження винних, вшанування пам'яті жертв загиблих від голоду, встановлення меморіалів і створення Книг пам'яті у кожному населеному пункті – моральний обов'язок кожного свідомого українця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». – http://uk.wikipedia.org/wiki/

2. Серпутько А. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 років: Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.06 / Серпутько Алла Юріївна; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

3. Назарова К. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: Автор. дис… канд. іст. наук. – Миколаїв, 2011. – 20 с.

4. Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В. Кондрашин. – Москва: РОССПЭН: Фонд Президентский центр Б.Н. Ельцина, 2011.

5. Клювак В.В. Голгофа українського народу: до 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 років: за матеріалами Державного архіву Львівської області / В.В. Клювак, В.І. Куцинда. – 2-е вид., доп. – Львів, 2008. – 264 с.

6. Ярещенко О.Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (На матеріалах Півдня України). – Одеса: Астропринт, 2008. – 96 с. – С. 16.

7. Воропай О. В дев'ятім крузі... – Лондон, 1953. – 48 с.; *Гришко В.* Український «голокост», 1933. Н.-Й.–Торонто, 1978. – 127 с.; *Марунчак М.Г.* Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. – Вінніпег: [Канада], 1985. – 141 с.; *Д.Соловей.* The Golgotha of Ukraine: eyewitness accounts of the famine in Ukraine. – Нью-Йорк, 1953. – 255 с.; *Його ж.* Сказати правду, три праці про голодомор 1932–1933 років. – К.; Полтава, 2005. – 300 с.

8. Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – 535 с.

9. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Ч. 2. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 107 с.; *Його ж.* Історія Комуністичної партії України. – Б.м. (Нью–Йорк): Сучасність, 1979. – 259 с.

10. Кошелівець І. Микола Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 343 с.

11. Плющ В. Боротьба за українську державу під совєтською владою і підпільні українські організації в Україні у 1932–1940 роках: Розгром української еліти й українського селянства. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 123 с.

12. Pliushch V. Genocide of the Ukrainian People: The Artifical Famine in the Years, 1932–1933. – Munchen, 1973. – 29 p.

13. International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: Book of articles by Dr. James Mace // James Earnest Mace, Robert Conquest, Stikeman, Elliott (Firm): Stikeman, Elliott, 1988; *James Earnest Mace*. Communism and the dilemmas of national liberation: national communism in Soviet Ukraine, 1918–1933: The University Of Michigan, 1981. – 443 p.; *Джеймс Мейс.* Ваші мертві вибрали мене... – К.: Українська Прес-Група, 2008. – 672 с.

14. Дудок У. Публіцистика Джеймса Мейса на сторінках газети «День» як феномен української журналістики // Вісник Львівського університету. – 2006. – Вип. 28. – С. 168–175.

15. Robert Conquest. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine: Oxford University Press, 1987. – 411 p. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Перекл. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 283 с.

16. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с. – С. 136.

17. Калакура Я. Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу // Українознавство. – 2008. – №1. – С. 96–102. – С. 97.

18. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства Украины в годы довоенных пятилеток. – Киев: Соцзкгиз, 1957. – 253 с.; *Иоффе С.Н.* Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1934 гг.): На материалах Черниговской области: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1953. – 22 с.; *Михайловский И.Н.* Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (на материалах УССР. 1928–1929 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Львов, 1955. – 21 с.; *Цапко М.И.* Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1932): Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1952.

19. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 20 с.

20. Трапезников С. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. – 263 с.; *Його ж.* Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. – М., 1965. – 218 с.; *Його ж.* Исторический опыт КПСС по социалистическому преобразованию сельского хозяйства // Вопросы истории КПСС. – 1967. – №11.

21. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 20 с.

22. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченка; Передмова Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 336 с. – С. 14.

23. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. // Український історичний журнал. – С. 15–28.

24. Ярещенко О.Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (На матеріалах Півдня України). – Одеса: Астропринт, 2008. – 96 с. – С. 5.

25. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник / Упорядник Р.Я.Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 608 с.; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – 734 с.

26. Рибалка І.К. Сталінщина й розселянювання країни // УІЖ. – 1989. – №10. – С. 10–21; №11. – С. 3–12; *Разумов В.А.* «Раскрестьянивание» – термин и содержание; временные рамки (1920–1930-е годы) // Вопросы истории КПСС. – 1989. – №10. – С. 64–71; *Діброва С.* Перелом: Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 рр. // Наука і суспільство. – 1989. – №1. – С. 14–19.

27. Калакура Я. Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу // Українознавство. – 2008. –№1. – С. 96–102. – С. 99.

28. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал / Упоряд.: Коваленко Л.Б., Маняк В.А. – Київ: Радянський письменник, 1991. – 584 с.

29. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991; *Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928–1933) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 40–49; *Марочко В.І.* Геноцид в Україні (1932–1933 роки): хроніка злочину // Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції «Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років». – К., 1993; *Касьянов Г.* Україна: 1933–й // Під прапором ленінізму. – 1990. – №5. – С. 65–70.

30. Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: Док., спогади, списки померлих / Упоряд. Т.Поліщук, відп. за вип. О.Веселова. – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М. П. Коця, 1997. – 368 с.; Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933): Док. і матеріали / І. Г. Баташан, Р. П. Беженуца, М. І. Біличенко та ін.; Державний архів Миколаїв. обл.; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Миколаїв, навч.-наук. центр. – Миколаїв, 2000. – 213 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коця, 2000. – 445 с.: іл.; Народна трагедія: Док. і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: Навч. посіб. / Редкол.: В.В. Іваненко, О.А. Удод та ін. – Д.: Вид-во ДДУ, 1993. – 84 с.

31. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.: іл.; *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.;

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілєв; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фундація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. – К.: ВД «КАЛИТА», 2009. – 936 с.; *Кульчицкий С.* Украинский Голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М.: РОССПЭН, 2011. – (История сталинизма). – С. 107–194; *Іванченко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя. – К.: Генеза, 1997. – 204 с.; *Куліш А.* Генетичний голодомор 1932–1933 років. – П., 2000; *Кондратенко А.* Етнічні війни проти українців. – К., 2006. – 279 с.

32. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.; *Морозюк Ф.* Келегейський мор. Спогади очевидців геноциду (голоду) 1932–1933 рр. – Херсон: Просвіта, 1995. – 18 с.; *Авраменко Ю.* Голодомор 32–33 рр. – геноцид українського народу. Село Помоклі на Переяславщині в 32–33 рр.: спогади очевидців / Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Пер.-Хм., 2003. – 26 с.; *Верстюк В.* Голодомор. Геноцид українського народу 32–33 рр. / В. Верстюк, В. Тиліщак, І. Юхновський. Український ін-т національної пам'яті. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 25 с.: іл.; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнародна науково-практична конференція. – К., 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Відп. ред. С.Кульчицький. – Київ –Нью-Йорк, 2000. – 536 с.

33. Костенко Ю. Україна пам'ятає – світ визнає // Пам'ять століть. – 2008. – №5–6. – С. 10.

34. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В.Марочко, О.Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с. – С. 7.

35. Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – 288 с.; *О.Стасюк.* Геноцид українців: деформація народної культури. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2008. – 224 с.

36. Калакура Я. Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу // Українознавство. – 2008. – №1. – С. 96–102.

37. Слободян Л. Деформація моралі на тлі голодомору 1932–1933 років: українознавче бачення // Збірник наукових праць ННДІУВІ. – Київ, 2011. – Том XXVIII. – 538 с. – С. 353–363.

38. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2008. – 336 с. – С. 23.

39. Марочко В. Творці Голодомору // Пам'ять століть. – 2008. – №5–6. – С. 151.

Лилия Слободян

Голодомор 1932–1933 годов: историография вопроса

Аннотация. *В статье освещен генезис исторических исследований и обогащения историографической базы украинознавства по истории голодомора-геноцида 1932–1933 годов. Историографический процесс исследования Голодомора 1932–1933 годов разделен на два потока: зарубежный, в том числе диаспорный, и отечественный (советский и постсоветский). Раскрыта роль западных исследователей в освещении вопроса голодомора в Украине. Рассмотрен процесс становления исторических исследований в СССР и впоследствии в Украине. Выяснены недостаточно освещенные аспекты этой проблемы с точки зрения украинознавства.*

Ключевые слова: *голодомор, геноцид, украинознавство, историография, историографический процесс, украинознавческое измерение.*

Liliia Slobodian

Holodomor 1932–1933: Historiography question

Annotation. *Genesis of historical research and enrichment of historiography base of Ukrainian studies in history of famishment-genocide of 1932–1933 is shown. Historiographic process of 1932–1933 famishment research is divided into two flows: foreign, including diasporas, and native (Soviet and post-Soviet). The role of western researches in explaining of famishment question in Ukraine is revealed. Insufficiently explained aspects of this problem from the view of Ukrainian studies are cleared.*

Key words: *famishment, genocide, Ukrainian studies, historiography, historiography process, Ukrainian studies dimension.*